

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Куделко С. М., Посохов С. І. Історія науки в біографіях вчених (соціальний аспект) // Вісник Харківського державного університету. – № 385: Історія. – Вип. 28. – Харків, 1994. – С. 176 – 184.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

ІСТОРІЯ НАУКИ В БІОГРАФІЯХ ВЧЕНИХ (СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ)

У вітчизняній та зарубіжній історіографії одержали широке розповсюдження жанри наукового портрету та наукової біографії¹. Виходять сотні книг і тисячі статей, присвячених життя та творчості видатних вчених, фахівців-практиків. З одного боку, відзначений феномен – показник зростання авторитету науки, відображення підвищеного інтересу громадськості до процесу наукової творчості, з іншого – прояв потреби самої науки осмислювати пройдений шлях, шукати й знаходити відповіді на хвилюючі її питання. Жанр наукового портрету і наукової біографії – один з найбільш поширених в історіографії науки. Свідомством тому є наявність теоретичних робіт, в яких аналізуються проблеми такого роду літератури [5; 11; 17 та ін.]. Нинішній етап розвитку наукового знання і суспільства в черговий раз поставив питання про досягнення та перспективи науково-біографічних досліджень.

Нас насамперед будуть цікавити проблеми соціальної історії науки та їх відображення в біографіях вчених. Показовими в цьому відношенні являються 20-50-і роки (на матеріалах СРСР). В даний період йшов процес становлення і закріплення командно-адміністративної системи та її активного й насиченого впливу на сферу наукової діяльності. Причому цей вплив не камуфлювався і не затуманювався, як це мало й має місце в інші історичні епохи.

Нова суспільна ситуація, що склалась на сьогоднішній день, створила сприятливі умови для вивчення вказаних аспектів з історії науки СРСР 20-50-х років. До того ж добре відомо, до яких припущень та помилок приводять спроби істориків дослідити цей незавершений процес. У значній мірі ситуація змінилась і в цьому плані. Однак викладення таких сюжетів в науково-біографічній літературі нашою виходило на ряд труднощів. Справа в тому, що тривалий час біографії радянських вчених цих років у більшості своїй відносились до групи досліджень інтерналістського характеру. У них, як правило, йшла мова про логіку розвитку наукового знання,

¹ Ці жанри не слід ототожнювати, однак, без сумніву, між ними існує родова єдність і вони можуть бути віднесені до одного типу історичних досліджень.

про особливості наукової творчості конкретного вченого, його внесок в ту чи іншу галузь науки. Епоха ж при цьому подавалась в кращому випадку, як історичний фон, на якому розгорталась діяльність тієї чи іншої творчої особистості. Причин такого становища декілька. Крім соціальних моментів (намагання відійти від гострих питань негативного впливу суспільних процесів, які розгорталися в 20-50-і роки, на розвиток науки і творчість вчених виявлялося до недавнього часу достатньо чітко). необхідно звернути увагу на особливості самого жанру, що склався за минулі десятиріччя. Насамперед це прагнення до однозначності трактовки, морально-повчальної форми викладення, що витікала з виховної цілі, яку автор в силу різних причин ставив перед собою на перше місце. Спостереження над жанром дає змогу зробити такий висновок про те, що в історіографії історії науки склався певний поділ праці, який перестав відповідати новим задачам. Так, практично вся біографічна література (наприклад, в серії "ІВЛ") написана непрофесійними істориками¹. Поки мова йшла про суцільно внутрішні наукові процеси, такий стан мав позитивне значення, в процесі посилення уваги до соціально обумовлених моментів, така ситуація стала нетерпимою, тому що в кожному конкретному випадку вона виявляється в поверховому аналізі, примітивних методах показу взаємодії науки і суспільства, відстає (з наукової точки зору) аргументах, голосливих ствердженнях-трафаретах, а в результаті - в антиісторизмі. Для доказу висловленого наведемо декілька типові приклади з науково-біографічної літератури 60-х - початку 90-х років.

Характерними в даному випадку є насамперед ті сторінки біографій вчених, на яких мова йде про їх суспільно-політичні погляди та діяльність. Так, наприклад, у минулі роки писалось про те, що В.І.Вернадський, "войдя в состав кадетской партии, по существу был введен в заблуждение инимсоппозиционными, "левыми" по форме, но соглашательскими по их реальному содержанию, лозунгами официальных лидеров российского либерализма" [16, с. 152]; констатувався той факт, що А.Ф.Иоффе з самого початку "горяче вітав" Жовтневу революцію [23, с. 37]. Подібні приклади можна було б легко помножити. Цілком зрозуміло, що такі

¹ Це, звичайно, не значить, що дослідження, які вийшли з-під пера істориків і присвячені життю й творчості вчених, являються ідеальними і не містять тих моментів, про які мова буде йти далі.

тези вже не відповідають новим потребам науки, та й сама читальська аудиторія їх "переросла", не говорячи вже про суто наукове розв'язання проблеми. На відміну від літератури, яка побачила світ до кінця 1980-х років, сьогодні ми опостерігаємо протилежну картину: широкий показ соціальних умов та їх вплив на творчість вченого. Однак старі підходи, схеми, які визнані "еталонними", далеко ще не подолані.

Як і колись, багато фактів, в тому числі відомих, замовчується, а то й перекручуються. Так, в роботі, присвяченій М.К.Кольцову, йде мова про опозиційність вченого по відношенню до нового режиму і одночасно обминаються факти його суспільно-політичної діяльності в дореволюційний час. Зазнають свавільного тлумачення погляди вченого на сучасні йому події на догоду пануючим нині уявленням. Зокрема, відмічається, що М.К.Кольцов з самого початку своєї наукової діяльності визначив, що державна наука йому не підходить [2, с. 3]. Однак в роботі вченого, на яку дається посилання, ми зустрічаємо зовсім іншу (позитивну) оцінку, наприклад виключення інституту експериментальної біології до системи державних наукових установ [12, с. 29]. Прикладом традиційних поглядів є посилання на те, що біографічна книга - не місце для розгляду "безглузвих звинувачень" періоду масових репресій та ін. [7, с. 227 та ін.]. Необхідно відмітити, що в працях останніх років часто зовсім відкидається сама можливість участі того чи іншого вченого в опозиційній діяльності висловом про "отульні звинувачення" та "безпідставні нападки". Само собою зрозуміло, що подібний стан речей довго не утримається в науці.

Зараз з'являються перші спроби показати цю опозиційність інтелігенції, в тому числі й наукової, яка дійсно мала місце [6 та ін.].

Правда, поки цей показ обмежується включенням в роботи біографічного жанру тих епізодів з життя видатних вчених (П.Л.Капіца, І.П.Павлов, В.Л.Розінг та ін.), коли вони здійснювали кроки, щоб допомогти колегам, які потрапили в біду, і не тільки їм. До речі, слід нагадати, що яскраві приклади опозиційності, а то й революційності професури ми знаходимо в біографіях по відношенню до дорадянського минулого. Наведемо один з них. Професор Московського університету, видатний астроном П.К.Штернберг, який був членом заговорного Вієнсько-

во-технічного бюро більшовицької партії під виглядом наукового випробування "нового методу" визначення сили ваги організував спеціальну топографічну зйомку Москви, необхідну для керування майбутніми вуличними боями, а в період збройного повстання в Москві у 1917 році очолює Замоскворецький військово-революційний комітет і безпосередньо керував бойовими діями і обстрілом Кремля [13].

Вивчення та показ соціальних умов в біографіях вчених важливі ще з однієї причини. Без цього в ряді випадків незрозумілим залишається насторожене, "упереджене" ставлення громадськості до тих чи інших, вірних з точки зору науки не тільки вчорашнього, але й сьогоднішнього дня, висловів вченого, і справа не тільки в "нечітких термінах" [1, с. 99]. При врахуванні внутрішнього та зовнішньополітичного становища держави стає ясно, що твердження вчених цілком істотно могли і розглядалися не як чисто наукові справи, а як політичні маніфести. А гостра політична боротьба 20-30-х років приводила до того, що протиставляючи політичні угруповання постійно звертались до науки і шукали аргументи в її арсеналах, знаходячи в тому числі і серед вчених своїх політичних однодумців. Таким чином, зв'язок, наприклад, між належністю до школи М.М.Покровського та "троцькістсько-бухарінської опозицією", що пред'являлось як обвинувачення [21, с. 166], цілком можливо мав місце. Коли можливі ості чисто політичної боротьби були значною мірою вичерпані, політичні спори перемістилися до сфери наукових та філософських дискусій. Разом з тим бурхливі внутрішньонаукові дискусії 20-50-х років не були, звичайно, лише склком політичних баталій. У самій науці також розгорнулася революція, пов'язана з переходом в ряді її фундаментальних галузей на новий рівень досліджень, в цілому із змінами її місця та ролі в суспільстві. Але як раніше дослідники-біографи побоювались навіть загадувати про негативний вплив на цей процес соціального фактору, так зараз в літературі, яка присвячена історії науки, все частіше відбувається зворотний процес - зневаження внутрішньонаукової сторони справи. Як результат, наприклад, укладення в 1935 році "союзу" Лисенка і Презента оголошується переломним моментом в долі генетики [2, с. 13]. В другому місці автор проголошує, що "приборкання" генетики не було доведено до кінця в 30-і роки, бо Сталін був зайнятий в цей час сценаріями

показових політичних процесів [2, с. 14 та ін.].

Тенденція, що склалася ще в 30-і роки, поділяти наукових працівників на вчених та "лжевчених", малювати перших лише світлимими барвами і не жалити чорних для других благополучно дожила до наших днів [18 та ін.]. При цьому в розряд "лжевчених" часто апіорно потрапляють ті, хто хоч якимось чином звертався до аргументів, що лежать поза межами науки, бо в цьому випадку мова йде про "противоестественное вплетение политических лозунгов и терминов в научную дискуссию, искусственное притягивание философских и идеологических категорий в обсуждение конкретных практических проблем ..." [18, с. 66].

Не випадково такі факти, якщо вони характеризують діяльність головного героя біографії, або не згадують взагалі, або супроводжують їх довгими поясненнями вибачного характеру [14, с. 121]. Лише в окремих працях періоду "перебудови" почали з'являтися твердження про те, що коли вичерпуються можливості наукової аргументації, доводи беруться з усього культурного запасу, в тому числі й серед найбільш сильних в даних соціально-культурних обставинах, тих, котрі відносяться до сфери філософії та політики. І цей процес є природним [7, с. 66; 122]. "Чем сильнее физик хочет утвердить свою позицию, — пишут Г.С.Горелик та В.Я.Френкель, — тем меньше он стремится строго соблюдать правила физической игры. Тем более, что строгость этих правил — иллюзия ... " [7, с. 122]. Додамо до промовленого лише те, що наукові й ненаукові доводи не усувають один одного, вони співіснують.

Подібне відношення можна зустріти й стосовно помилкових думок, які складають необхідну й неминучу частину наукового пошуку. Але якщо в основу класифікації "вчених — лжевчених" покласти такий критерій, як помилкові думки, що й роблять окремі автори [20, с. 292 та ін.], то вважаємо, що в історії науки може не залишитися "істинних вчених". В силу цього і з можна не вітати спроби розірвати такого роду сковуючі путі, наприклад, виключенням в біографії М.П.Бронштейна цілої глави, присвяченої відкинутій гіпотезі, яку намагався доказати герой книги [7]. Однак, негласне табу на написання біографій "лжевчених" продовжує діяти. І це зрозуміло, тому що виховна функція продовжує тиснути на біографії вченого, потребує ідеального героя. Тому, коли з'явилась біографія К.М.Бікова — одного з організаторів сесії по фізіології 1950 р. [22], цілком заслужено продунула

критика, бо вона написана за вказаними правилами жанру [19, с. 104]. Однак в науці не може бути закритих зон, і та ж особистість Т.Д. Лисенка представляє не менший інтерес, ніж М.І. Завілова, його головного опонента. До речі, в зарубіжній історіографії є приклади більш зв'язаного підходу до оцінок "одіозних" фігур. Так, зокрема, відомий американський дослідник Л.Грехем визнає "бесспорний талант Лисенка как агронома-практика" [3, с. 150].

Неісторизм часто характеризує й спроби вирішення проблеми монополізму в науці, багатий матеріал з якої також міститься в наукових біографіях. Неабияка проблема, як правило, висвітлюється з таких позицій: а) критика монополізму (найбільш розповсюджена в наш час точка зору; як правило, з цих позицій виступають біографи-захисники тих вчених, які не володіли такою монополією або яка ними була втрачена); б) виправдання монополізму (прихильники монополізму частіше не називають прямо це явище, а розмірковують про роль "наукового лідера", про плідне значення керування з одного центру і т.п.).

Перша позиція, звичайно, виражається в формулі "культ личности неизбежно оборачивался культом личностей" [18, с. 65]. Не відкидаючи подібний зв'язок, зазначимо, що і в суспільстві і в науці культ особи все ж був наслідком, а не причиною. Причина ж монополізму в науці коренилася в її централізації та концентрації. Оцінюючи як позитивний факт створення суцільного фронту наукових досліджень в другій половині 30-х років, ми з неминучістю повинні визнати монополізм як його наслідок.

Говорючи про другу позицію, слід відзначити, що в цьому випадку справа не зводиться тільки до особистості, правда, тепер позитивної (а необхідно сказати, що існує цілий розділ науково-біографічної літератури, яка присвячена видатним організаторам науки і техніки). Сорокарічний "позитивний монополізм" А.Ф. Иоффе в значній мірі був можливим завдяки тим умовам, які були створені з боку держави, бо коли назріла диференціація фізики, вона одержала матеріальну можливість для свого втілення. У деяких же інших науках вона вела до боротьби напрямків за "місце під сонцем". Разом з тим біографічна література, концентруючи увагу на долі конкретного вченого і даної галузі науки, в більшості випадків екстраполює окремі висновки та оцінки на розвиток науки в цілому.

Жанр наукового портрету й наукової біографії безпосередньо пов'язаний також з проблемою співвідношення індивідуального та колективного в науковій творчості. Уже сам акцент на біографії конкретного вченого приводить до майже неминучої гіперболізації індивідуального внеску. При цьому практично всі біографи так чи інакше виступають за автономію науки і вченого. Але для останніх важлива не тільки автономія, але й контакти. Не випадково Л.Г.Лейбоон, пояснюючи тактику Л.А.Орбелі під час і після сесії 1960 року, пише: "Он, очевидно, рассчитывал, что своими признаниями вырвет оружие из рук врагов, привлечет на свою сторону высшую власть, которая в течение многих лет оказывала ему поддержку, и вновь укрепит этим свое положение" [14, с. 122]. Такі контакти з владою дуже часто мали неабияке значення не тільки для вченого, але й для конкретної науки. До речі, подібна взаємодія вже давно характеризує розвиток світової науки. Не зможемо до кінця ми зрозуміти і долю М.К.Кольцова, якщо не врахуємо, що він не був підтриманий більшістю вчених-біологів, оскільки в науковому плані він випередив свій час [1, с. 59], і долю М.І.Вавилова, проти якого виступила частина молодих дослідників Всесоюзного інституту рослинництва, який він очолював [4, с. 148]. Тим більш важко говорити про автономію, коли мова заходить про діяльність великих наукових колективів, де відсоток приписаного прямо пропорційний числу зайнятих в рішенні даної наукової проблеми. Існування колективу — одна з вирішальних умов успішної діяльності особистості в науці [3, с. 268]. Саме тому прийшла пора включитися в написання колективних портретів, коли б розвиток науки одержав не атомізоване розкриття через творчість окремих вчених, а відображення в цілісному зрізі через показ різних індивідуальних якостей вчених на загальному фоні розвитку науки і суспільства. Адже не можна погодитися з тими, хто вважає, що в будь-якому суспільстві одині людям, які мають певні природжені схильності, оприє існуюча система цінностей, настанов та орієнтацій, а інші змушені плисти проти течії [15, с. 138].

Апеляція до моральних категорій, як вже зазначалось, складає істотну ознаку науково-біографічної літератури. Але навіть в тому випадку, коли автор закликає дивитись на епоху її очима, йому не завжди вдається уникнути не тільки абсолютизації моральних якостей героя, але й епохи. А звідси витікає далека від правдо-

дібності ситуація, коли "чесному" вченому протистоять сотні людей, які виявляють при цьому свої негативні моральні риси. На цій основі коріняться багаточисленні протиріччя, які без труднощів можна виявити в тексті ряду біографій. У той час, як в устах негативного персонажу його слова - суть лицемірство, в устах позитивного героя, наприклад, славослов'я на адресу Й.Сталіна - вимушений крок [14, с. 121] і т.п. Коли в одному випадку зняти високу посаду Президента АН СРСР - показник найгірших моральних якостей [2, с. 16], в іншому - високі посади - визнання заслуг [14, с. 32]. Не випадково, що при такому баченні вся історія радянської науки уявляється суцільним процесом девальвації моральних цінностей, а перебудова науки полягає у відновленні старих добрих звичаїв та норм [9, с. 123] і т.ін. Не важко прийти до тих висновків, згідно з якими існував інший - безболісний, єдиний моральний шлях розвитку радянської науки, який, зрозуміло, залишився нереалізованим [19, с. 105]. Така традиція далека від суті історичного підходу. Втім, не тільки історичного. Кожен, хто знайомий з концепцією Т.Куна та іншими сучасними наукознавчими теоріями, здивується висловлюванням, що догматики, апологети - це мислячі дослідники, - це кадровий баласт науки, від яких необхідно звільнитися і тим самим оздоровити моральний клімат науки [10, с. 13]. Добре відомо, що більшість вчених аж ніяк не революціонери в науці. М.Планку належать слова про те, що "новые истины побеждают не тем, что их противников убеждают и они признают свою неправоту, а большей частью так, что противники эти постепенно вымирают, а подрастающее поколение усваивает истину сразу" [7, с. 66].

Таким чином, соціальна історія науки в біографіях вчених дає багатий матеріал для історіографії та наукознавства, дозволяє дати оцінку не тільки пройденого жанром шляху, але й окреслити тенденції його розвитку в найближчому майбутньому. До числа важливіших має бути віднесений висновок про те, що написання самих біографій вчених повинно стати справою істориків-професіоналів або тих представників спеціального наукового та технічного знання, які володіють методами з арсеналу сучасної історичної науки.

Л і т е р а т у р а

І. Астауров Б.Л., Рокитский П.Ф. Николай Константинович

- Кольцов. - М., 1975. 2. Басков В.В. Н.К.Кольцов: борьба за автономию науки и поиски поддержки власти // ВИЕТ. - 1989. - № 3. 3. Белослудов В.Р., Хлопов Е.В. Личность, коллектив, научная общественность - их роль в развитии науки // Методолог. и филос. проблемы химии. - Новосибирск, 1981. 4. Бойко В.В., Виленский Е.Р. Николай Иванович Вавилов. Страницы жизни и деятельности. - М., 1987. 5. Гернек Ф. Принципиальные соображения относительно научной биографии. - М., 1971. 6. Горелик Г.Е. Моя антисоветская деятельность ... // Природа. - 1991. - № II. 7. Горелик Г.Е., Френкель В.Я. Ма.вей Петрович Бронштейн (1906-1938). - М., 1990. 8. Грэхем Л. Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе. - М., 1991. 9. Зинченко В.П. Культура и личность в истории науки // Природа. - 1989. - № I. 10. Каратеев В.П. Человеческий фактор современного научно-технического прогресса // Человек науки и научно-техн. прогресс. - Саратов, 1990. 11. Кадров В.М. Достоверное и недостоверное в биографии ученого // Природа. - 1973. - № 3. 12. Кольцов Н.К. Организация клетки. Сборник экспериментальных исследований, статей и речей 1903-1935. - М.; Л., 1936. 13. Куликовский П.Г. П.К.Штернберг - ученый и революционер // Природа. - 1968. - № II. 14. Лейбсон Л.Г. Академик Л.А.Орбели. Неопубликованные главы биографии. - Л., 1990. 15. Лук А.Н. Таланты высшего уровня в истории наук (обзор зарубежных исследований) // ВИЕТ. - 1986. - № I. 16. Молчанов И.И. В.И.Вернадский - человек и мыслитель - М., 1970. 17. Мошкова Г.Ю., Кривич А.В. Психобиография - новое направление в изучении науки // ВИЕТ. - 1989. - № 3. 18. Новиков Ю. Две судьбы, или еще раз о монополизме в науке, его героях, почитателях и жертвах, его методах и тяжелых деструктивных последствиях // Наука и жизнь. - 1988. - № 6. 19. "Павловская сессия" 1950 г. и судьбы советской физиологии. Круглый стол // ВИЕТ. - 1989. - № I. 20. Пармон В.Н. Роль личности в истории науки // Методологические и философские проблемы химии. - Новосибирск, 1981. 21. Рубинштейн Н. Борьба с антимарксистскими извращениями и вульгаризаторством в исторической науке // Под знаменем марксизма. - 1939. - № 5. 22. Ткаченко В.И., Ланге К.А. Константин Михайлович Быков. - М., 1987. 23. Френкель В.Я. Абрам Федорович Иоффе. Биографический очерк // Проблемы современной физики. - Л., 1960.